

УДК 94.001.73 (47+57) "1864/1919"

О.С. Пересада

ГОСПОДАРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1864 - 1919 РОКАХ

У статті досліджуються основні напрями соціально-економічної діяльності повітових та губернського земств Харківської губернії у 1864 - 1919 роках. Аналізується ефективність вирішення земством основних господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем місцевого населення у пореформений період. Простежені наслідки соціально-економічної діяльності земських установ в Харківській губернії. Сформульовані конкретні пропозиції та рекомендації відносно подальшого розвитку наукових досліджень досвіду діяльності земських установ Харківщини.

Ключові слова: земські установи, земство, соціально-економічна діяльність, земська управа, повітове земство, губернське земство.

В статье исследуются основные направления социально-экономической деятельности уездных и губернского земств Харьковской губернии в 1864 - 1919 годах. Анализируется эффективность решения земством основных хозяйственных, социальных, культурных и бытовых проблем местного населения в пореформенный период. Прослежены следствия социально-экономической деятельности земских учреждений в Харьковской губернии. Сформулированы конкретные предложения и рекомендации относительно дальнейшего развития научных исследований опыта деятельности земских учреждений Харьковщины.

Ключевые слова: земские учреждения, земство, социально-экономическая деятельность, земская управа, уездное земство, губернское земство.

The main directions of socio-economic activity of uyezd and government zemstvos of Kharkiv province in 1864 – 1919 are examined in the article. The effectiveness of solution the main economic, social, cultural and common problems of local population by zemstvo at the post-reform period is analysed. The socio-economic activity consequences of zemstvo institutions in Kharkiv province are retraced. Concrete offers

and recommendations concerning with further development of scientific investigations of activity experience of Kharkiv zemstvo institutions are stabled.

Key words: *Zemstvo institution, Zemstvo, socio-economic activity, Zemstvo board, uyezd Zemstvo, government Zemstvo.*

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження визначається значною роллю земств як органів місцевого самоврядування в історії Харківщини і недосконалістю розробки цієї проблеми в історичній науці. Земства стали складовою частиною українського пореформеного суспільства і суттєво вплинули на формування ринкової економіки. Їх поява сприяла вирішенню значного кола соціально-економічних та гуманітарних проблем, що гальмували розвиток Харківської губернії. Актуальність теми також визначається тим, що Україна, ставши суверенною державою, надає першочергового значення вдосконаленню своєї політичної системи та переведенню широко-масштабних суспільно - політичних і соціально-економічних реформ. При цьому мова йде як про оптимізацію структури та діяльності центральних органів влади та управління, так і про формування ефективних ланок місцевого самоврядування, які у житті суспільства відіграють неабияку роль, бо покликанні “самостійно розв’язувати питання місцевого значення у рамках Конституції та Законів України” [18. Ст.141].

Викладене вище свідчить про наукову актуальність спеціального дослідження історії розвитку земського самоврядування на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст., тим більше, що ця тема до останнього часу не була в достатній мірі досліджена, містить чимало дискусійних питань, а деякі з її аспектів потребують суттєвого переосмислення. Дослідження основних напрямів соціально-економічної діяльності повітових та губернського земств Харківської губернії у 1864 - 1919 роках дозволяє ширше висвітлити та вирішити низку питань, пов’язаних з історією Слобожанщини, що мають як наукове, так і громадське значення. Це насамперед стосується вивчення специфіки проведення в регіоні реформ та контрреформ 1860-80-х роках та їх впливу на оптимізацію органів самоврядування, на господарчий, соціальний, культурний та побутових проблем місцевого населення у пореформений період.

Тому без детального дослідження розвитку соціально-економічної діяльності повітових та губернського земств Харківської губернії у 1864 - 1919 роках неможливо об’єктивно зрозуміти, як загальний розвиток Харківської губернії, так й в цілому України протягом другої половини XIX - початку XX ст. Важливість розробки

досліджуваної проблеми також диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії харківського земства. Отже дослідження історії розвитку земського самоврядування на Харківщині повинно стати підґрунтям для узагальнюючих праць з цих питань.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографія обраної теми повністю відображає складність, багатогранність і динамізм, характерний для розвитку системи органів місцевого самоврядування на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічна діяльність харківського земства протягом півтора століття широко відображалася в історичній літературі. З урахуванням якісних параметрів цей тривалий історіографічний процес нагромадження наукових знань про багатогранну діяльність земських установ на Харківщині з середини 1860-х до 2010 року умовно можна розділити на чотири періоди: 1) з 1860-х років до 1919 року; 2) з 1919 до початку 1960-х років; 3) з початку 1960-х років до початку 1990-х років; 4) з початку 1990-х до сьогодні. Суттєвіший внесок у наукову розробку питання зробили такі дослідники як Я.В. Абрамов [1], О.О. Бакуменко [2], В.П. Безобразов [3], В.Є. Брунст [4], Д.І. Багалеї, Д.П. Миллер [5], Б.Б. Веселовский [6], О.О. Головачев [8], Є.С. Гордеєнко [9], О.М. Гуз [10], Л. Корнійчук [11], В.О.Корнілова, Т.Л. Степаненко, Л.В. Федоренко [17], Г.Є.Львов, Т.І. Полнер [19], Т.В. Лобас [20], Є.Р. Ольховський [25], І.М. Миколаєнко [26], О.О. Русов [27], М. Слобожанін [28] та ін. Їх роботи вирізняються насиченістю фактичним матеріалом і постановкою проблеми узагальнююче дослідження. В них досліджувалися деякі важливі аспекти соціально-економічної діяльності харківського земства. Проте, спеціальної праці, яка б саме з наукової точки зору охоплювала історію розвитку органів земського самоврядування та Харківщині та його соціально-економічну діяльність у 1864 - 1919 роках, ні в українській, ні в зарубіжній, в тому числі, російській історіографії немає. Ця обставина стала однією із головних причин вибору автором теми для свого дослідження, а також визначила мету і основні завдання дослідження.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації, інтерпретації та реконструкції соціально-економічної діяльності повітових та губернського земств Харківської

губернії як органів місцевого самоврядування, спрямована на вирішення основних господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем місцевого населення у пореформений період. Також ставиться завдання проаналізувати ефективність вирішення земством основних господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем місцевого населення у пореформений період, також простежити наслідки соціально-економічної та гуманітарної діяльності земських установ в Харківській губернії. Сформулювати конкретні пропозиції та рекомендації відносно подальшого розвитку наукових досліджень досвіду діяльності земських установ Харківщини. Така мета роботи цілком відповідає вимогам сучасної історичної науки щодо кардинального оновлення й поглиблення розробки історії місцевого самоврядування в окремих регіонах України, а також відповідає державним планам і програмам по відродженню національних традицій місцевого самоврядування, а також по гармонізації системи місцевого самоврядування в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Скасування кріпосного права у 1861 р. об'єктивно спонукало російський уряд до подальших дій у напрямку реформування соціально-економічного та громадського життя в країні. Тому поява земської реформи 1864 р., незважаючи на її обмеженість та незавершеність, відразу привернула увагу з боку суспільства. На теренах Російської імперії, і зокрема у Харківській губернії, з'явилися органи місцевого самоврядування, необхідність яких найбільш гостро очікувалась в країні. Становлення земств як органів місцевого самоврядування Харківської губернії об'єктивно поставило їх перед необхідністю вирішення значного кола господарських проблем. Для регіону економічний розвиток в основному визначався рівнем сільського господарства. Тому найбільш гостро господарчі проблеми виявлялися саме в сільській місцевості. До основних соціально-економічних проблем, які доводилося вирішувати земству, належали будівництво шляхів, мостів, поліпшення поштового сполучення, сприяння розвитку торгівлі, відкриттю ярмарок, розвиток лісорозведення, створення метеорологічної служби. Це найширший аспект земської діяльності. Ще до одного напрямку земської діяльності можна віднести питання про селянські проблеми – продовольча справа, протипожежні заходи, розвиток кустарних промислів.

У досліджуваній період харківськими земствами на рік витрачалося на економічні заходи понад 500 тис. крб., причому вони в основному

йшли на надання допомоги господарствам, завдяки яким тримався розвиток сільського виробництва. Земства намагалися економічними заходами поліпшити становище народного господарства, що було пов'язано з нестачею коштів, існуванням застарілих форм господарства і низькою прибутковістю. Для цього, вважали земці, необхідно не тільки вказати землеробам шляхи до більш прогресивного ведення виробництва, а й рішуче діяти при розв'язанні таких проблем як продовольча, розвиток агрономії на сучасних досягненнях, розповсюдження і покращення сільськогосподарської праці за рахунок використання технічних засобів, усунення несприятливих умов при господарюванні через боротьбу зі шкідниками та ін. Хоча земства і не мали достатнього досвіду з організації сільського виробництва, вони цілком правильно вважали, що для вирішення усіх проблем потрібні значні кошти і час. Тому з різних причин деякі питання були одразу взяті під контроль земців, а до розв'язання інших не менш гострих їм довелося неодноразово звертатися у процесі своєї діяльності [7, с.277-279].

Розв'язання тих або інших питань, пов'язаних з розвитком сільського виробництва, харківські земства бачили у створенні фінансових підвалин, спираючись на які можна було досягти суттєвих зрушень. У цьому плані вони зацікавлено підійшли до проектів щодо земельних банків, враховуючи те, що про необхідність їх створення клопоталися землевласники ще у 1859 р. при підтримці дворянства. Однак на реалізацію даного проекту, як і деяких інших, суттєво впливав той фактор, що на початковому етапі становлення земств як установ, провідна роль належала дворянству. І з огляду на це замість виділення коштів на вирішення болючих питань сільського виробництва, здебільшого головним завданням цих банків стала компенсація втрат поміщикам у зв'язку зі скасуванням кріпосного права. Однак, незважаючи на те, що ідеєю про відкриття банків передбачалось вирішення проблем дворянства, вона на той час була прогресивною, бо їх запровадження, як вважали земства, могли дати нових рух розвитку сільськогосподарського виробництва [12, с.30].

Перше десятиліття (1866 – 1875 рр.) переважно, майже виключно увагу харківських земських зборів було звернуто на організацію кредиту землевласникам, причому протягом короткого часу питання пройшло кілька різних стадій. Починаючи з 1866 до 1871 р. Харківське губернське і майже всі повітові земства посилено обговорювали і виробляли проекти “земель-

них банків”. Вже на перших же губернських зборах у 1865 р. порушили питання про відкриття земського банку. Боячись надати земствам додаткові кошти для своїх потреб, царський бюрократичний апарат відповіді на це клопотання земства не давав аж чотири роки. Взагалі фінансове питання через створення банківської системи у губерніях для вирішення господарських проблем неодноразово порушувалося земцями у досліджуваній період. Спочатку банки розглядалися ними як джерела для фінансування великих особистих землевласників. Але ці проекти у період 1871 – 1874 рр. ліквідуються і земці звертають увагу на позико-зберігальні товариства, тобто установи дрібного кредиту, а частково і товариства взаємного кредиту, організації короткострокового кредиту для великої торгівлі і промисловості. Питання про заснування банку викликало пізніше протягом 1867-1869 рр. палкі дебати у земських зборах, а з 1870 р. воно втратило свою актуальність, оскільки таких коштів земства не мали, а урядом неохоче дозволялося переводити натуральні зернові запаси у грошовий капітал. Тому земські діячі спрямовують свою діяльність на інші галузі народного господарства [22, с.86].

Отримавши право на відкриття банків довгострокового кредиту, харківські земства значну увагу привернули до товариств взаємного кредиту. Так, з 1871 р. членом “Товариства” стало Охтирське земство Харківської губернії, а з 1874 р. – Сумське. Це останнє зробило внесок у розмірі 16 тис. крб. На цей внесок воно отримувало завжди більш-менш значний прибуток. Наприклад, у 1894 р. – 1.440 крб. або 9%. Лебединське земство заснувало Товариство взаємного кредиту у 1874 р., скориставшись позикою, яку вирішило видавати у 1871 р. Харківське губернське земство новоствореним товариствам. Заснувало у 70-х р. товариство взаємного кредиту ще Ізюмське земство Харківської губернії. Ці товариства зіграти суттєву роль у покращенні забезпечення народного господарства грошовими надходженням, але скористатися ними могли лише заможні вкладники торгового і промислового класу завдяки зростанню середнього розміру членського внеску: у 1864 р. він становив 71 крб., у – 1894 р. – 210 крб. Тому для широкого загалу незаможного населення ці кредити були недоступні [13, с.48-50].

Знаходячи суттєвою перепорою до покращення господарства на селянських землях нестачу оборотних коштів, харківське губернське і повітові земства вважали єдиним засобом до усунення цієї перепони у широкій організації дешевого загальнодоступного кредиту як корот-

кострокового, так і довгострокового. Найбільш дієвим типом позикової установи земства вважали позико-зберігальні товариства, на засадах вільного договору, з обов’язковою участю членів у створенні оборотного капіталу шляхом поступових дрібних внесків і з виборним правлінням. Такі товариства вважалися більш життєздатними, ніж позикові. І земства вхопилися за нову думку з ще більшою настирністю, причому справа на цей раз обмежилася не тільки проектами. Причиною такого ставлення було прагнення земств покращити вкрай незадовільне забезпечення землею і загального безземелля у найбільшій частини населення Харківської губернії [16, с.115].

Починаючи з 1871 р., питання про ці товариства набувають популярності: не було жодного повітового земства, яке б не захоплювалося ними. Харківські земства лише за 1872 – 1878 рр. видали позик 37 товариствам. Земства шляхом введення позик намагалися покращити економічне положення населення. Але, щоб повною мірою оцінити роль земства у даному відношенні, не можна забувати і деяких інших сторін справи. По-перше, “земства нічим не ризикували”, бо надавали у позик більшою мірою різні спеціальні капітали. По-друге, засновуючи товариства, земства часто усвідомлювали, що “сільські позики принесуть величезну користь” не тільки “землеробам і землевласникам”, які “при розвитку сільських позик отримували можливість віддавати вигідно свої землі в оренду”. З середини 90-х років питання про дрібний короткостроковий кредит знову починає привертати увагу земських зборів, і до кінця цього періоду вже робиться дещо в даному напрямі [21, с.189].

Згідно закону про земства 1864 р. одним з їх функціональних обов’язків земських закладів Харківської губернії стала відповідальність за стан шляхів. Необхідність вирішення цієї повинності була зумовлена тим занедбаним станом доріг, який негативно позначався як на соціально-економічному розвитку Російської імперії у цілому, так і на українських губерніях. Саме внаслідок цього царський уряд не мав нічого проти того, що значний за розміром параграф земських кошторисів випадав на дорожню повинність. Як обов’язкова повинність вона впливала на підхід земців до її виконання [29, с.152].

У Харківської губернії земства незважаючи на труднощі, вважали за необхідне витратити значні кошти на виконання дорожньої повинності. Насамперед, це стосується Вовчанського повіту, де почали прокладати шосейні дороги. Як свідчать факти, це дістало

похвалу з боку царського уряду, який від 18 січня 1888 р. прийняв рішення: “Призначити земству Харківської губернії на влаштування чотирьох під’їзних шляхів безповоротну допомогу в розмірі половини вартості цих доріг, тобто 188 тис. крб.” Але такі рішення приймалися лише тоді, коли дороги мали загальнодержавне значення [24, с.83].

В цілому земства Харківської губернії в дорожньому будівництві досягли значних успіхів. Порівнюючи кількість шляхових споруд, які були на утриманні губернського збору до введення земських установ і тих, які мали місце у 1894 р., можна побачити, що у 1864 р. на балансі налічувалося усього 183 мости, а всі інші мости, дорожні споруди (греблі, гатки і т. д.) будувалися і ремонтувалися шляхом важкої і нерівномірно розподіленої натуральної повинності. А через 25 років після введення земських установ, тобто 1 січня 1892 р., на утриманні одного губернського збору існувало вже 867 мостів, з яких дерев’яних – 845 довжиною 11 верст 253,46 кв. сажені, а кам’яних і бетонних – 22 довжиною 26 кв. сажені. Окрім цього, за рахунок цього ж збору утримувалося 789 гребель і гатки довжиною понад 150 верст. Також на рахунку земства було 85 кам’яних бруківок довжиною більше 81 версти [16, с.127].

Необхідність розвитку ринкових відносин як складової капіталістичного виробництва, було неможливим без впорядкованих шляхів. Тому в Харківській губернії у 1892 р. дорожні споруди на повітових шляхах було передано на фінансування повітових земств, які одержували інколи підтримку з боку губернського земства. Наприклад, на влаштування і виправлення доріг і шляхових споруд у 1869 р. витрачалося 8 531 крб. 98 коп., через 10 років ця сума змінилася – 7 908 крб. 65 коп. (1878 р.) і 7 414 крб. 30 коп. (1879 р.). Взагалі з часом в Харківській губернії земства спромоглися надати шляховій справі струнку систему через практичні надбання. З одного боку, більш раціональним став розподіл між губернією і повітами земських турбот і витрат на цю справу. З другого, відпрацьовувались найбільш вигідні за місцевими умовами типи споруд, встановлювались норми і категорії будівельних матеріалів, з’ясовувались лише придатні способи збору довідкових і дійсних цін на матеріали і роботи. Більше того, у ряді повітів існували свої підходи до вирішення цієї проблеми. Харківська губернія поступово була поділена на дільниці, доручені нагляду особливих техніків, які обов’язково мешкали в межах своєї території і наглядали періодично за всіма губернськими дорогами, даючи на місці вказівки відносно проведення необхідних робіт. Вони ж

складали доповідні проекти, плани і кошториси, які перевірялися для більш значних робіт у центральному технічному бюро, заснованому при Харківській губернській управі. Бюро складалося з трьох осіб: старшого інженера, що завідував бюро, одного архітектора і одного техника, якому разом з тим було доручено завідувати повітом губернського міста, бо інші 14 повітів були розділені на сім дільниць з особливими дільничними техніками. На кожній дільниці, крім того, було по одному дорожньому майстру і одному старшому робітнику. Останній знаходився у тому самому повіті, де жив техник, а дорожній майстер жив у іншому повіті. Маючи таку розгалужену систему по догляду за шляхами сполучення, українські земства з часом набули авторитету серед населення [22, с.23].

Дуже важливим напрямом господарчої діяльності харківського земства була організація продовольчої справи. На Харківщині вона мала особливу гостроту, оскільки почастишали неврожаї у зв’язку з несприятливими погодними умовами і недостатнім рівнем забезпеченості виробника необхідним посівним матеріалом. Царський уряд не міг не розуміти стратегічного значення вирішення цього питання. Насамперед, це виявилось в його підході до розподілу продовольчого капіталу між губерніями. Уряд прагнув до того, щоб “кошти, надані земствам кожної губернії для забезпечення продовольством місцевого населення, відповідали обов’язкам, покладеним на нього з цього предмету”. Це означало, що земствам надавалися деякі права, тільки обмежені місцевими рамками і межами, визначеними Положенням 1864 р. Лише за 15 років (з 1867 до 1882) продовольчий капітал Харківської губернії зріс на 71%. Найкраще продовольча справа була поставлена у Золочівському та Старобільському повітових земствах [24, с.70].

До відкриття земських установ продовольством у Харківській губернії відало кілька установ, а саме: комісія з народного продовольства, палата держмайна та управління військових поселень. Земські установи Харківської губернії з початку своєї діяльності поставилися з усією серйозністю до питання про стан натуральних продовольчих запасів і приділили багато уваги та надали допомогу сільським громадам при приведенні в порядок хлібозапасних магазинів. Але, переконавшись з часом у нестійкості і недостатності цього способу забезпечення населення у випадку неврожаїв і беручи до уваги складність контролю над громадськими продовольчими запасами, а також і те, що у

Харківській губернії і сусідніх з нею повітах Чернігівської, Подільської і Катеринославської губерній, у випадку неврожаю, завжди легко було знайти необхідну для населення кількість зерна, - Харківське земство дійшло висновку, що забезпечення населення продовольством можна краще досягти за умови переведення зернових запасів у продовольчі капітали, бо населення краще поповнює останні, ніж перші. Саме наявність продовольчих капіталів у суспільства, що замінили грошовими внесками запаси натурою, вже в перший рік завідування ними, земства становили 72% загальної суми грошових капіталів (з загальної суми 59299 крб. 44 коп. громадських продуктивних капіталів у наявності у 1867 р. було 42652 крб. 26 коп.), тоді як показана у звітах наявність зернових запасів становила лише тільки близько 39% нормальної їх кількості [13, с.59-60].

З відкриттям земств у 1865 р. у Харківській губернії хлібні запаси було передано у безпосереднє розпорядження сільських товариств з тим, щоб вони керували цією справою під наглядом повітових земських управ. З загальної суми існуючих вже продовольчих капіталів, зібраних у 1866 р., було створено становий і губернський продовольчі капітали. Загальна сума губернського продовольчого капіталу, переданого у 1867 р. у розпорядження Харківського губернського земства, дорівнювала 194007 крб. 84 коп. Але при передачі громадських продовольчих запасів під контроль земських установ виявилось, що ці запаси надійшли не в повному обсязі. За свідченнями Богодухівської та Вовчанської повітових управ, організація продовольчої справи у повітах до 70-х років була до того занедбана, що неможливо точно визначити, який запас хліба насправді мало населення повіту на випадок неврожаю. Незважаючи на безкінечне листування з місцевою і губернською адміністрацією протягом 1866 - 1867 рр., повітові управи жодних свідчень про стан продовольчих засобів у повітах не отримували. Довелося безпосередньо збирати дані на місцях, і тоді виявилось, що показані у звітах чверті зерна, які зберігалися у громадських хлібних магазинах, були сумнівними і не відповідали дійсності. Такий порядок заведений давно і громадські хлібні магазини були порожні або зі значно меншою кількістю запасів у них [7, с.288-290].

Необхідно також відзначити, що повітові земства Харківської губернії не відразу прийшли до ідеї про вигідність заміни зернових запасів грошовим внеском, і в земствах довго домінувала думка, що запаси хліба в зерні більше забезпечують населення, ніж продукто-

вий капітал. Так, у 1866 р. губернські земські збори згідно з рішенням губернської управи вирішили, що переведення зернових запасів у капітали треба допускати лише стосовно надлишку перших. Покладену ж на ревізку душу кількість зерна слід утримувати в натурі, бо Харківське земство нерідко страждає від неврожайів. У 1869 р. ті самі збори відхилили пропозицію Ізюмського повітового земства про переведення зернових запасів у капітали. У 1871 р. подібні пропозиції надійшли від трьох повітових земств: Харківського, Старобільського, Сумського, які висловилися за переведення зернових запасів у гроші шляхом створення особливих повітових продовольчих капіталів. Ревізійна комісія, на розгляд якої губернськими зборами було передано цю пропозицію, висловилася проти знищення хлібних запасів і в свою чергу запропонувала, щоб губернська управа разом з повітами щорічно, починаючи з 1872 р., визначала розмір обов'язкового внеску до хлібозапасних магазинів і за сприянням у цій справі звернулася до губернської адміністрації і до губернського з селянських справ присутствія. Пропозицію комісії було прийнято зборами у вигляді тимчасового заходу на один рік [14, с.628].

Після значного неврожаю 1873 – 1875 рр. харківським земствам довелося впевнитися в тому, що хлібні запаси набагато гірше забезпечують населення продовольством, ніж грошові капітали, бо більшість запасів знаходилася у нестачах, а показаний у наявності хліб насправді був не весь у наявності. Тому надзвичайні Харківські губернські збори 1874 р., згідно з доповіддю управи, вповноважили її клопотати перед урядом, щоб хлібні позики з громадських продовольчих магазинів дозволялось стягувати грошами по довідкових цінах і щоб земству надавалось право або залишати стягнені таким чином кошти в кредитних установах, використовуючи їх у неврожайні роки на придбання хліба, або ж заготовлювати хліб завчасно і зберігати його в запасних магазинах [24, с.37-39].

Затвердженим у травні 1874 р. рішенням державної ради, створення грошових продовольчих капіталів оподатковано було доволі складними умовами. Після видання цього акту, в чергові збори 1874, 1879 і 1881 років надійшло кілька доповідей комісій і губернської управи про недостатнє надходження хліба у магазини і постанови зборів про вжиття енергійних заходів до їх поповнення. Але накази адміністрації і земства не привели до бажаних результатів, і населення, як і раніше, дуже важко поповнювало хлібні запаси. У цей самий

час харківські земські установи, як і інші українські, наприклад, полтавські земські установи докорінно змінили свої погляди на продовольчу справу. І коли у 1881 р. міністр внутрішніх справ передав на обговорення земств питання про впровадження особливого збору з усіх предметів оподаткування на посилення продовольчого капіталу і про впровадження центральних складів хліба, то усі повітові земства Харківської губернії одноставно висловилися проти влаштування центральних складів зерна як засобу даремного. Визнаючи при цьому взагалі утримання хлібних запасів в натурі заходом несвоєчасним і у будь-якому випадку ризикованим, який не забезпечує населення у неврожайні роки, земства дійшли висновку про необхідність обов'язкового переведення зернових запасів у капітали. Порушити клопотання з цього приводу було доручено губернським зборам чергового скликання 1882р. і позачерговим 26 травня 1885 р. [12, с. 7-8].

Цифрові дані про стан продовольчих запасів у Богодухівському повіті за 1875 – 1894 рр. наочно свідчать про те, що протягом 20 років не було жодного року, коли натуральні продовольчі запаси досягали б законної норми. В середньому до кінця кожного звітного року повинно було бути у наявності хлібних запасів 144472 четверті озимого і ярового хліба, а насправді у хлібозапасних мирських магазинах нараховувалося в середньому всього 25105 четверті, тобто засипка становила в середньому 20% всієї норми. Такий же безлад простежується в більшості звітів по усій Харківській губернії з 1866 до 1894 р. Причини такого незадовільного становища у продовольчій справі земства вбачали у недостатньому обсязі влади, наданої земствам у вирішенні цього питання [29, С.126].

Заміна зерна грошима, судячи з наявних даних, в Харківській губернії здебільшого почалася з 1879 р., і лише деякі селянські товариства вирішили перевести запаси у гроші трохи раніше. Швидка заміна зернових запасів грошима, незважаючи на те, що існуюча система переходу від натури до грошей була дуже обтяжлива для земства, дала можливість земству дійти висновку, що саме населення усвідомлює усі переваги грошових продуктивних капіталів і тому поповнює їх краще, ніж натуральні запаси, хоча земства, як відомо, і в тому, і в іншому випадку однаково на мають змоги примусити населення сплачувати своєчасно і повністю борги. Причина полягала в тому, що селянські товариства могли більш інтенсивно й універсально використовувати землю в своїх інтересах, пристосовуючись до ринку збуту та попиту. Окрім громадських продовольчих ресурсів у населення Харківської

губернії були ще станові та губернські продовольчі капітали. Станові капітали становили, як і громадські, власність засновників, а також були передані у власність міських спільнот у 1867 р. у Харківській губернії в сумі 49720 крб. 70 коп. Наведені цифри свідчать як про збільшення загальної суми губернського продовольчого капіталу, так і про стан його наявності. Це збільшення як і станового, так і губернського продовольчих капіталів відбувалося завдяки відсоткам. Земство, у безпосередньому розпорядженні якого знаходився губернський продовольчий капітал, не запроваджувало жодних інших заходів і не шукало ніяких інших побічних засобів збагачення, хоча питання з цього приводу і розглядалося земськими установами з 1881 р. [12, с.19].

Багатопланова діяльність земств по вирішенню продовольчої справи не тільки сприяла життєзабезпеченню населення, а й вирішувала не менш важливе соціальне питання - забезпечення зайнятості населення. Насамперед йдеться про так звану категорію сільськогосподарських робітників. Це питання пережило в харківських земствах кілька стадій. Привернувши увагу земств з першої ж сесії, воно набуло особливої гостроти наприкінці 70-х років і на початку 80-х років. На кінець 80-х років воно все менше виникає у зборах і, нарешті в середині 90-х років зовсім знімається з черги, бо для працедавців він втратив свою гостроту з розповсюдженням машин у сільському господарстві [22, с.51].

Однією з важливих ділянок роботи Харківського земства у вирішенні господарських проблем слід вважати сприяння їх розвитку кустарним промислам, без яких складно було б добитися позитивних зрушень на селі. Йдеться в першу чергу про створення можливостей для господарств придбання необхідного у достатній кількості робітничого сільськогосподарського інвентарю, про розвиток мережі кузень та майстерень. Харківські земці намагалися як через поширення технічних знань для вдосконалення засобів виробництва так і фінансову підтримку поліпшити справи. Більш за все у цьому напрямі було зроблено земствами Харківського та Сумського повітів. Наприклад, у Сумському повіті у 1881 р. було відкрито ремісничі класи. В таких майстернях навчалися як дорослі кустарі, так і молоді. Через майстерні вводилися у виробництво нові прийоми роботи для покращення продукції. Окрім того, майстерні займалися також і збутом кустарних виробів [14, с.519].

Діяльність земств Харківської губернії по покращенню умов сільського господарства, а

значить, і у вирішенні проблем господарчого розвитку, виражалася, і у підході до осушення боліт і заболочених луґів, у зрошувальних або обводнювальних роботах. Найкраще така робота здійснювалась у земствах Ізюмського і Ахтирського повітів. Що стосується зрошувальних робіт, то вони дуже часто ставали необхідними в місцевостях з посушливим кліматом. Так, у 1879 р. на засіданнях Харківського губернського земства вказувалося на необхідність цих робіт у губернії. Зрошувальні роботи виконувалися або власне земством через своїх службовців, або ж земства видавали позики окремим особам і сільським громадам на влаштування запруд, водоймищ тощо. Так, наприклад, Харківське земство у 1886 р. мало обводнювальний капітал 72 тис. крб. і видавало з нього позики. Допомоги від уряду на ці заходи земство не отримувало і узгодженої системи у цих заходах не було, тому вони носили вибірковий характер [23, с.70-72].

Поряд з іншими земськими заходами, щодо поліпшення природних умов сільського господарства у Харківській губернії необхідно відзначити боротьбу зі шкідниками, головним чином ховрашками і жуками, які в південних губерніях значною мірою завдавали збитків сільському господарству. У 1867 р. знищення ховрашків було визнано обов'язковою повинністю для усіх станів. З цього часу земства розробляють систему боротьби з ними, яка зводилася до знищення гризунів до пори їх найінтенсивнішого розмноження. Так, наприклад, у Старобільському повіті на ховрашкову повинність у 1883 р. було витрачено 2516 крб. 22 коп. [7, с.89-90].

Іншим, не менш відчутним лихом сільського господарства Харківської губернії став хлібний жук, який вважався ще більш загрозливим, оскільки єдиним заходом боротьби з ним було збирання його руками. Якщо знищення ховрашків було обов'язковою натуральною повинністю, то за знищення жуків земство сплачувало селянам винагороди з ховрашкового капіталу. Так, наприклад, у 1879 р. надзвичайні губернські збори Харківської губернії вирішили встановити порядок відбування повинності по знищенню хлібного жука. Її визнали обов'язковою з оплатою за рахунок земства. Суми ці виявились досить значними. Так, Зміївське земство встановивши плату 15 коп. за гранець, у 1900 р. за 6140 поданих гранців сплатило селянам 920 крб. У сусідньому Ізюмському повіті роком раніше земство змушене було сплатити селянам близько 100 тис. крб. за знищені 600 тис. гранців. Такі виплати ставали дуже відчутними для земства, тому надалі з'явилися пропозиції ввести знищення жуків до

обов'язкових повинностей. Про це говорив харківський гласний Є.С.Гордієнко у своєму виступі. Приклад вирішення питання боротьби зі шкідниками був випадком більш менш узгодженої дії земства і держави, коли уряд прислухався до порад земств і допомагав їм матеріально. Тому з такою допомогою і справа йшла узгоджено і мала належні результати і зацікавленість населення Харківської губернії [15, с.119-120].

Розкриваючи заходи, що приймалися земськими закладами Харківській губернії у сприянні розвитку сільського господарства, необхідно відзначити і такий суттєвий для регіону аспект як введення обов'язкової посадки дерев. Це мало величезне значення для сільського господарства - збереження земель від знищення їх вітром, покращення ґрунту завдяки затримці вологи та снігу та інше. Про актуальність цієї проблеми свідчать наступні факти: тільки в Купянському повіті з 888673 десятин землі, що малися у повіті, 39380 десятин або 4,5% були непридатні для землеробства. З них тільки пісками було зайнято 8 тис. десятин. Як свідчать звіти земств, питання про посадку дерев постійно порушувалося на земських нарадах, особливо стосовно джерел для його фінансування [29, с.203-205].

Не менш уважно ставилося Харківське земство до питання по збереженню лісів, що були передані урядом у повну власність державним селянам. Це проявлялося у піклуванні про влаштування розсадників, запруд, а також розчищенні джерел з обсадженням їх деревами, особливо у повітах, які мали їх значну частину і були одним із джерел життя місцевого населення завдяки своїм природнім властивостям - полювання, деревина, збирання ягід і грибів, що були одним із засобів харчування населення. У Харківській губернії вводили навіть штрафи за лісові порубки і випас худоби у молодому лісі. З 1867 до 1893 рр. земством було прийнято 10 постанов, що сприяли збереженню лісів [16, с.68-69].

Таким чином, становлення та розвиток земств як органів місце самоврядування Харківської губернії об'єктивно поставило їх перед необхідністю вирішення значного кола господарських проблем. Ті завдання, які надавалися земствам за Положенням 1864 р., на практиці виглядали зовсім в іншому ракурсі. Необхідно було переглянути підходи до їх вирішення, по-новому подивитися на реальні можливості, якими були наділені земства, для реалізації своїх планів. Аналізуючи діяльність земських установ Харківської губернії за майже п'ятдесятирічний період, можна зробити висно-

вок, що хоча їй були притаманні злети та падіння, загальні наслідки підкреслюють наявність значних потенційних можливостей у земств як органів місцевого самоврядування. Їх дії на користь місцевих потреб, залучення місцевого населення до вирішення життєвих проблем дали поштовх до появи економічної ініціативи та зацікавленості у повітах Харківської губернії, сприяли їх капіталізації та розумінню необхідності зміни існуючих економічних відносин.

В сучасних умовах, коли місцеве самоврядування є складовою частиною процесу реформування та створення ринкової економіки в Україні, набутий земством Харківщини досвід є не тільки актуальним, але й потребує подальшої наукової розробки. Перш за все необхідно більш ґрунтовно підійти до дослідження земської діяльності у аграрному секторі економіки. Слід також звернути увагу на роль земств у розвитку малого підприємництва у містах та селах України. Потребують подальшого вивчення підходи земств до визначення та вирішення місцевих економічних, соціальних, культурних та інших потреб населення окремих українських регіонів.

ЛІТЕРАТУРИ

- Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает. (Обзор деятельности русского земства). – СПб.: Типография газеты “Новости”, 1889. – 288 с.
- Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Харків, 1999. – 224 с.
- Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление в России.- СПб.: Тип. МВД, 1897.-162с
- Брунст В.Э. Земская агрономия // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – СПб.: Изд. Тов-ва О.Н. Поповой, 1914. – С. 323 – 341.
- Багалея Д.И. , Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905).Т.2. XIX-й и начало XX-го века. - Х.: Харьковская книжная фабрика им. М.В.Фрунзе, 1993. – 958 с.
- Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: В 4 т. – СПб.: Издание О.Н.Поповой, 1909. – Т. 1. – 724 с.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Департамент Генерального Штаба, 1891. – Харьковская губерния. – 383 с.
- Головачев А.А. Десять лет реформ. 1861-1871 гг.- СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903.- 268 с.
- Гордеенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. - Х.: Тип. губ. правления, 1885. - 65 с.
- Гуз А.М. Земства в політичній системі Російської імперії : напрями та результати діяльності // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 55–59.
- Корнійчук Л. Економічні питання в діяльності земств // Економіка України. – 1995. – № 1. – С. 58 - 64.
- Доклад Ахтырскому Очередному Уездному земскому собранию 1909 года. По административному отделу. - Ахтырка: Б.и., 1909. - 39 с.
- Доклады Харьковской Губернской Земской Управы 1893 года по земскому попечительскому делу. – Харьков, 1893. – 118 с.
- Ежегодник МВД. Год шестой 1912. -СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. – 717 с.
- Земства на Украине. Сборник документов и материалов. - К., Изд-во Акад. наук УССР., 1961. - 397 с.
- Земские переписи 1880-1913 годов. По-уездные итоги / Сост. З.М. и Н.А.Свавицкие. - М.: Б.в., 1926. - 270 с.
- Корнілова В.О., Степаненко Т.Л., Федоренко Л.В. Харківське губернське земство та розвиток економіки краю (II половина XIX ст.) // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 190 - 192.
- Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К.: Наук. думка, 1996. - 96 с.
- Львов Г.Е., Полнер Т.И. Наше земство и 50 лет его работы. – М.: Задруга, 1914. – 57 с.
- Лобас Т.В. Деятельность земств Украины по организации кредитования населения // Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки. – № 2 (24). – Луганськ, 2000. – С. 35-41.
- Материалы по статистике Харьковской губернии. - Х.: Тип. М. Зильберга, 1916. - 228 с.
- Народное хозяйства в России. - М.: Изд-во “Русский книжник”, 1912. - 129 с.
- Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. - СПб.: Изд-во ГУЗ и З, 1914. - Т.5. - 255 с.
- Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном

- отношении. – Спб.: Тип. С.Т. Цветков, 1899. – 121 с.
25. Ольховский Е.Р. Российское земство и проблемы сельского хозяйства в конце XIX – начале XX в. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX века. – Спб.:Алетейя, 1999. – С. 259–265.
26. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2003. – 20 с.
27. Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – К.: Кружок студентов Киевлян, 1914. – 119 с.
28. Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России. – Спб.: Жизнь для всех, 1913. – 551 с.
29. Самоуправление в России. Сборник законодательных актов. - М.: Госюриздат, 1953. - 316 с.
-